

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

AYLIK DERGI

Sayı 78

Yıl VII

Nisan 1969

Türk dünyasının en eski içtimaf yardım müessesesi

VAKIFLAR VE UYGUR TÜRKLERİNDE VAKIF

Ismet Binark

Vakıflar gerek hukukî, gerekse tarihî bakımlardan Türk ve İslâm dünyasının çok eski ve o ölçüde mühim bir eseridir. Vakıf insanî düşüncece doğmuş olup, tarihin derinliklerinden gelen bir müessesedir. Türk vakıfları en eski tarihî devirlerden beri, Türklük dünyasının her yerinde ve her devrinde millî vicdandan birer iyilik, güzellik ve şefkat âbidesi halinde yükselmiş bir içtimaf yardım müessesesidir.

Türk içtimaf hayatı üzerinde uzun yüzyıllar, son derece müessir rol oynamış olan vakıf müessesesi; çeşitli yönleri ile geniş ölçüde ele alınıp tetkik edildiğinde, bu müessesenin kendi çerçevesi içersinde kalmadığı, Türk kültürü ve Türklüğün fazileti gibi çok mühim bir konu olarak karşımıza çıktığı görülecektir.

Çok derin içtimaf temellere dayanan bir tesis olan vakıf, belirli bir gayeye bir gelir kaynağının tâyin edilerek ona şahsiyet verilmesinden ibarettir.

Türkler'de vakıf müessesesi İslâm dininden de,il, eski Türkler'den günümüze kadar gelen bir gelenektir. Türkler'de vakıf, İslâmlıktan önceki devirlerde de mevcut olup, Buda dinindeki Türkler tarafından da çok rağbet gösterilen içtimaf bir müessesedir.

Vakıf müessesesinin Türkler'de en eski tarihî devirlerden beri mevcudiyeti; Türk içtimaf hayatında sosyal yardım, millî dayanışma, şefkat fikirlerinin ve teşkilâtının menşeinin derinliğini, daha açık bir ifade ile Türklüğün yüksek görüş ve faziletini ortaya koyar. Orta Asya'dan dünyanın dört bir tarafına yayılan Türkler, gittikleri her yere kahramanlık ve medeniyet götürdükleri gibi, iyilik ve yardım fikirlerini de yaymışlardır.

Türkler'de vakıf müessesesinin başlangıcı, Orta Asya'da yaşadıkları eski devirlere kadar uzanır. Türkler'de vakıf müessesesi Uygur Türklerinde görülmektedir. Orta Asya'da köklü kültürü ile tarihte derin bir iz bırakmış olan Uygurlar, M.Ö. I. yüzyıldan M.S. XIII. yüzyıla

kadar ayrı ayrı devletler kurarak yaşamış olan bir Türk kavmidir. Uzun yıllar Çinlilere, Göktürk ve Kutluk devletine bağlı kalmışlardır. Göktürklerden sonra Orta Asya'da Türk hâkimiyetini devam ettiren Uygur Türkleri olmuştur. Kurmuş oldukları devletler, toprak genişliği ve siyasi güçlülük yönlerinden diğer Türk devletlerinden büyük değildir. Ancak Karahoğu, Bişbalğ, Turfan ve Karaşar gibi şehirler kurarak, kültür ve medeniyet bakımından tarihte çağdaş devletlere örnek olan bu Türk kavminin yeri, diğer Türk boylarınıninkinden daha mühimdir.

Uygur Türklerinin zengin bir kültüre sahip oldukları, üstelik Ortaçağın en medenî milletlerinden biri olduğu, Türk tarih ve kültürü üzerinde yapılan araştırmalar neticesi ilim dünyasının gözleri önüne serilmiştir.

Uygurların teşkilât ve idare kabiliyetlerinin temin ettiği huzur ve emniyet sayesinde inkişaf eden iktisadî hayat neticesi ortaya çıkan refah, geniş ve yüksek bir kültüre kaynak olmuştur. Uygur Türklerinin diğer Türk kavimlerine nazaran onlarla mukayese edilemeyecek kadar yüksek bir kültüre sahip oluşlarında, tarihî, coğrafi, idarî, iktisadî sebepler yanında Buda ve Mani dinleri de müessir olmuştur. Türkler eski devirlerde temsil ettikleri Bozkır medeniyetinin zarurî neticesi olarak, şâman idiler. Uygurlar uzun müddet şâmanlığı muhafaza etmişler, daha sonra sıra ile Buda, Hristiyan, Mani ve İslâm dinini kabul etmişlerdir. Bunlardan yalnız Hristiyanlığın pek mahdut, Mani dininin ise yüksek tabakaya münhasır kalmasına karşılık Buda ile İslâm dini hâkim ve umumî din olarak kabule mazhar olmuştur. Buda dininin alemdarlığını yapan Uygur Türkleri, bu dinin Türkistan'da gördüğü rağbet dolayısıyla Çin'e de yayılmasına vasıta olmuşlardır. Buda dininin şarkî Türkistan'da gördüğü rağbet aynı zamanda dinin icablarından sayılan tasvirî sanatın da yükselmesine sebep olmuştur. Uygurların yaşadığı şarkî Türkistan'daki büyük Tarım havzası, yalnız iktisadî bakımdan bir mübadele sahası olmakla kalmamış, aynı zamanda devamlı bir kültür mübadelesine de sahne olmuştur.

Uygur Türklerinin daha IV. yüzyılda yüksek bir kültüre ulaşmış olduklarını Çin tarihleri yazmaktadır. Uygurlar, çeşitli din ve mezheplerin kendi ülkelerinde yayılmasına müsaade etmişlerdir. Bu başka memleketlerde zulüm ve tazyik gören çeşitli din ve mezhepteki âlimlerin ve mensuplarının, geniş tolerans sahibi Uygur idaresini benimsemelerine sebep olmuştur. Ayrıca, "...entellektüel hayata girmiş olan Uygurlar, Mani dinini yayma bahanesiyle kültür merkezleri arasında mekik dokuyorlar, Orta Asya ve Uzak Şark tarihinde çok önemli bir faktör ol-

mağa hazırlanıyorlardı. Çingiz ve hattâ Akkoyunlular ve Fatih devrindeki Orta Asya ve Yakın Doğu saraylarında kültür elçilikleri ve hocalık yapan Uygurların bu vazifeleri çok eski devirlerden beri gelmekte idi”¹.

İslâmlığın parlak çağlarında merkez Bağdat olduğu halde tanınmış bilginlerin çoğu Arabistan’dan değil, Uygur kültürünün çok verimli çevresi olan Türkistan’dan yetişmiştir. Bu tezahürün tarihi sebepleri üzerinde durulunca önümüze yüksek Uygur kültürü çıkacaktır. Kültür ve medeniyet bakımından tarihte çağdaş milletlere örnek olan Uygurlar; ilim, bilgi, sanat zemininin ve zengin bir iktisadî nizamın bulunduğu, yüksek bir kültürün sahibiydiler.

Ortaçağların en medenî milleti olarak karşımıza çıkan Uygurların şehirlerinde; renkli duvar resimleriyle süslü salonlarla, hususî surette ciltlenmiş kitaplarla dolu kütüphaneler, resmî daireler, noterler, gümrük teşkilâtı ve mahkemeler de vardır².

Uygur Türklerinin yaşamış oldukları Şarkî Türkistan toprakları üzerinde son yarım yüzyıldan beri, Avrupalı arkeolog ve sanat tarihçileri tarafından yapılan kazı ve araştırmalar, bu kültürün zenginliği hakkında bugüne kadar bilinmeyen bir çok hususları aydınlatmış ve gün ışığına çıkartmıştır. Öyle ki, Orta Asya’da yapılan bu ilmi araştırmalar neticesi elde edilen bilgi ve materyaller, ilim dünyasına Türklerin eski kültür ve medeniyetlerini tasvir edebilir bir duruma gelmiştir.

XX. yüzyıl başlarına kadar şarkî Türkistan hakkındaki bildiklerimizin başlıcasını İsa’dan sonra 629 da Hindistan’a giden Çinli budist Hüan-Tsang’ın yaptığı çok dikkate şayan seyahat tasvirleri teşkil ederdi. Sonraları tesadüfen ele geçen el yazmaları dolayısıyla bu ülkeye dikkat celbedilmiş ve muhtelif milletlere mensup ilim heyetleri buralara araştırmalar yapmağa gelmişlerdir.

1898 yılında Finli Baron C. Munch ile Dr. Otto Donner bu çevrede bir araştırma yapmışlardır (bk. O. Donner, *Reise in Central Asien*, 1898, Helsingfors, 1901)

Aynı yıl Rus arkeologu Klementz şarkî Türkistan’da Turfan harabelerini tetkik etmiştir (bk. D. Klements, *Nachrichten über die von der Kaiserl. Akad. d. Wiss. zu St.-Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete*.

(1) Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi; Orta Asya Kaynak Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara, 1962, s. 351.

(2) İbrahim Kafesoğlu, *Millî Varlık ve Gayelerimiz Bakımından Türk Tarih ve Kültürünün Ehemmiyeti*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Konferanslar I. Ankara, 1965, s. 47.

Expedition nach Turfan, H. I. [Rusçadan trc. O. v. Haller], Petersburg, 1899).

1900-1901 yıllarında Hindistan'da bulunan İngiliz seyyahı Aurel Stein, Hind-İngiliz hükûmetinin yardımıyla Hotan civarında araştırma gezilerinde bulunmuş ve kazılar yapmıştır. Burada eski Türk alfabesi ile yazılı türkçe vesikalar bulunmuştur. Bu vesikaların en eskisi M.Ö. 98 yılına ait olup, askerî teşkilât ile ilgilidir. Aurel Stein burada yapılan kazılar neticesi ele geçen malzemeyi Londra'ya British Museum'a nakletmiştir. Aynı şahıs, 1913-1914 yıllarında buralara tekrardan bir tetkik gezisi yapmıştır (bk. A. Stein, *Ancient Khotan. Detailed report of archeolog explorat. in Chinese Turkestan I-II*, Oxford, 1907; *Serendia. Detailed report of expl. in Central Asia and Westermust China*, I-V, Oxford, 1921; - *Innermost Asia. Detailed report of expl. in Central Asia, Kansu and Eastern Iran*, I-VI, Oxford, 1921).

Bundan sonra Alman heyetlerinin araştırmaları gelir. Alman hükûmeti ve ilim cemiyetlerinin geniş maddî yardımı ile desteklenen bu araştırmaların neticeleri, diğerlerine nispetle, daha verimli olmuştur. İlk Alman heyeti, 1902-1903 yılında Grünwedel idaresinde, Turfan havalisinde Uygurların devlet merkezi olan İdikut civarında araştırmalarda bulunmuştur (bk. A. Grünwedel, *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*. SBAW XXIV, Abt. I, München, 1906). İkinci Alman heyeti, 1904 ve 1907 yılları arasında A. von le CoQ'un başkanlığında araştırmalarda bulunmuştur (bk. A. von Le CoQ, *A. short account of the origin, journey and results of the first royal Prussian (second German) expedition to Turfan in Chinese Turkistan*, JRAS, Apr. 1909; - *Reise und Ergebnisse der zweiten Deutschen Turfan-Expedition*. Mitt. d. Georg. Ges. in München, V, H, I, 1910; - *Bericht über Reisen und Arbeiten in Chinesisch-Turkistan*. Zeitschr. f. Ethnologie, H. 4-5, 1907). Üçüncü Alman heyeti, 1908-1912 yılları arasında, kısmen Grünwedel'in idaresinde araştırmalar yapmış ve bilhassa duvar resimlerinin nakli ile meşgul olmuştur. Dördüncü Alman heyeti, 1913-1914 yılları arasında A. von Le CoQ başkanlığında çalışmalarına devam etmiştir (bk. A. von Le CoQ, *Die vierte Deutsche Turfan-Expedition*, Turan, 1918 1-2).

1902 yılında, Japon Kontu Otani, Kuça civarında araştırmalarda bulunmuş ve sonraları şarkî Türkistan'ın diğer kısımlarını da gezerek, Tung-Huan'daki kütüphanenin mühim bir kısmını memleketine nakletmiştir.

1906-1909 yıllarında, Fransız sinologlarından P. Elliot, Çin'e yaptığı seyahat esnasında şarkî Türkistan'ı da ziyaret etmiş ve Tung

Huan'daki kütüphane malzemesinin bir kısmını Paris'e götürmüştür (bk. P. Pelliot, *Report sur mission au Turkestan Chinois (196-1909)*. Comptes rendus des Seances de l' Acad. des In script. et Bell-Lettres, Paris, 1910)³.

Buralarda yapılan kazılar neticesi ele geçen Uygur eserleri bugün bilhassa Berlin'de Völkerkunde Museum'da, Leningrad'da Ermitage Müzesi'nde ve Dıhlı'de National Museum'da bulunmaktadır⁴.

Yapılan kazılar neticesi ele geçen kültür mahsulleri arasında, "...ekseriyeti dinî olmakla beraber edebî, iktisadî, tıbbî ve idarî metinler, vakfiye, vasiyetname, imtiyaz verilmesi gibi vesikalarla hususî mektuplar bulunmaktadır"⁵.

Sarkî Türkistan'daki kazılarda ele geçen Uygur vakfiyeleri, bu bölgeye İslâmiyetin girmediği bir zamana ait olup, Buda dinindeki Türklere aittir ve Uygur harfleriyle yazılmıştır.

Vakıf, eski hukukumuzun en dikkate değer konusudur. En eski Türk hukuk vesikaları içersinde, vakıf vesikaları da yer alır. Eski Türk hukuk vesikalarının ehemmiyeti, yalnızca hukuk sahası hudutları içersinde kalmamaktadır. Zira, tarihimizin en eski devirlerinde türkle- rin meydana getirmiş oldukları içtimaî müesseselerin esasları hakkında geniş bilgi verebilecek olan hukuk vesikalarının ehemmiyeti Türk kültür ve medeniyeti tarihinin her dalını ilgilendirmektedir.

Uygur Türklerine ait "Vakıf ile ilgili eski vesikaları, hepsi de dinî vakıflar olmak üzere, üç kısımda toplamak mümkündür: A — Manastır inşası münasebetiyle tanzim edilen vesikalar, B — Manastırlara vakfedilen arazi veya bağların temlik vesikaları ve C — Manastır veya manastıra ait bina ve arazi temlikinin devlet reisleri tarafından tasdiki ve vergilerden muaf tutulmaları için verilen fermanlar"⁶.

Bir manastır tesisi münasebetiyle tanzim edilen ve zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olan üç Uygur vakıf vesikası, binanın temelini konulmak üzere, kenarları yontularak uçları sivrileştirilmiş ağaç kazıklar üzerine yazılmıştır. Bunların ikisi uygur harfleriyle türkçe ve üçüncüsü çince olarak tanzim edilmiştir.

(3) R. Rahmeti Arat, *Eski Türk Hukuk Vesikaları*. Türk Kültürü Araştırmaları I. Ankara, 1964, s. 6-8.

(4) Emel Esin, *Resimli Bir Uygur Vakfı*. Reşit Rahmeti Arat İçin. Ankara, 1966, s. 190.

(5) M. Şükrü Akkaya, *Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi III, Ankara, 1943, s. 77.

(6) R. Rahmeti Arat, a.g.e., s. 11-17.

Bu tesis vesikalarından biri, dinleyici râhibe Tengriken Tigin Silig Terken ile dinleyici râhip Külüg Inaç Saçu Sengün tarafından böyle bir tesisin büyük sevaplarını din ulemasından duyduklarından ve bu sayede sonunda burkanlar diyârında doğmak arzusu ile kaleme alınmıştır. Koçu şehrinde bir mâbedin harâbeleri arasında ve üçüncü Alman araştırma heyeti tarafından meydana çıkarılan bu kazık vesikanın 768 yılına ait olması muhtemeldir⁷⁷ (bk. F. W. K. Müller, *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*. Abh. PAW, 1915., s. 3-16). Grünwedel'in *Idikutschari*, München, 1906 adlı kitabında yer alan bu en eski Türk vakfiyesine ait vesika, önce Radloff tarafından tercüme edilmiş ve müteakiben neşredilmiştir. Radloff'un vesikaların çözümünde hata yaptığını ileri süren F.W.K. Müller, bunun üzerine, yukarıda künyesi verilen eserde kendi yaptığı tercümeyle neşretmiştir. Müller'in bu yazısındaki Uygurca metin Prof. Dr. Saadet Çağatay tarafından türkçeye çevrilmiştir⁸.

Prof. Dr. R. Rahmeti Arat'ın "Eski Türk Hukuk Vesikaları" başlıklı yazısından edindiğimiz bilgiye göre, ikinci kazık vesika da aynı maksad ve arzular ile, bir türk beyi, karısı, kızı ve iki oğlu tarafından bir manastır tesisi için yapılmıştır. Koçu şehri surları civarında meydana çıkarılan bu vesikanın 767 veya 827 yılında tanzim edilmiş olması muhtemeldir (bk. F.W.K. Müller, a.g.e.). Aynı şekilde tanzim edilmiş olan üçüncü vakıf vesika da, Sengim'de bir mâbed harâbesinde bulunmuştur. Vesika çince yazılmış olmakla beraber, içersinde geçen şahıs adları ve ünvanlar türkçedir. Vesikanın yazılış tarihi ve maksadı ifade edilen kısımlar yırtılmış olduğundan, bu hususlar tesbit edilememiştir. Arazi vakfı ile ilgili bir diğer vakıf vesikasında da, bunun hangi manastıra ait olacağı, arazinin hudutları, mahsulünün miktarı etraflıca tesbit edilmektedir. Vesikanın üst-sağ kenarı eksiktir. Vakıf şartları arasında şu kayıt da vardır. Bu vakıf araziye kimse itirazda bulunmayacak, bulunursa, 77 kamçı cezası ile cezalandırılacaktır. Bu vakıf vesikası biri başta ve ikisi sonda olmak üzere, üç büyük al-damga ile mühürlenmiştir. Halktan biri tarafından yapılan bir başka arazi vakıf vesikasında da, şahıs, memleketinin ve halkının korunması için, bağını bir manastıra vakfediyor. Bu vakfeden şahsın kardeş ve akrabalarından kimse, vakfa her hangi bir itirazda bulunamayacaktır kaydı yine yer almıştır. Vesikanın baş ve son kısımları eksik olup, mevcut kısmında sekiz mühür izi vardır.

(7) R. Rahmeti Arat, a.g.e., s. 17.

(8) Saadet Çağatay, *Vakıflar Dergisi II*. Ankara, 1942, s. 182-183.

Uygur vakıf vesikalarının hemen hepsinde, vakfı icabettiren sebebin ne olduğu kaydedilmiştir.. Bunlar şöylece sıralanabilir: Vakıf yapmanın büyük sevâbını din ulemâsından duymuş olmak ve sonunda burkan (Buddha) diyarında doğmayı arzulamak.. Memleketi ve halkı korumak, hastalıklardan korunmak ve öldükten sonra burkan diyarında doğmayı arzulamak...

Uygur Türklerinde resim sanatının duvar resmi (fresk) şeklinde geliştiğini biliyoruz. Mâbedlerin duvarlarına boyu beş-altı metreyi aşan, pek büyük duvar resimleri yapılmıştır. "...Kızıl rengin hâkim olduğu bu resimler, ekseriyetle, pranidhi sahnelerini, yani bir kişinin kendini Burkan (Buddha)'a adanmasını tasvir eder..."⁹. Çok defa mâbedlerin duvarlarından başka, tavanları ve hattâ zeminleri de bu çeşit resimlerle bezenmiştir. Bu resimler arasında "...vakıf sahiplerinin tasvirleri çok dikkate şayandır. Uzun sırmalı veya nakışlı elbiseleri, üç köşeli yakalariyle, vücudunun sikletini birbirinden ayrı duran ayak uçlarına meylettiren duruşlariyle.. madenî safihadan kemerlerinin bir yanında kabzası top başlı düz bir kılıç asılı, öbür yanında iskit biçiminde hançer takılı..." dır¹⁰.

Buda dinindeki Uygur Türklerine ait vakıflar üzerinde araştırmalar yapan Prof. W. Ruben'de, eski Türklerdeki vakıf müessesesi hakkındaki görüşlerini şöylece ifade etmiştir: "Buddhistlere lûtufta bulunan krallar tarafından arzu ile verilen küçük vakıflarla eski mukaddes mâbedler yaptırıldığı görülüyor. Bu binaların tamiri de münferit vakıflarla yapılıyordu"¹¹.

Netice olarak diyebiliriz ki, Türkler İslâmiyetten çok önce iyilik, dayanışma ve yardım müessesesi olan vakıf teşkilâtına sahiptiler. Vakıf fikri çok eski tarihî devirlerde dahi onların içtimâî hayatları içerisinde yer bulmuştu. Hayır ve iyiliğe matuf olan hareketler bütün dinlerde güzel karşılığundan ve ayrıca sevap olduğundan vakfın dinlerde de kıymetli bir yeri olmuştur. Türklerin imân ettikleri son din olan İslâmiyetin de hayır ve sevap gibi ahlâkî ve dinî prensipleri teşvik etmesi pek tabii olduğundan; üstelik İslâmiyetin her dinden ziyade içtimâî düzen, yardım ve şefkat fikirlerine yakın olması, Türklerin bu dini kabul etmelerinden çok önce sahip oldukları vakıf müessesesini günümüze kadar yaşatmalarında başlıca sebep olmuştur...

(9) Emel Esin, a.g.e., s. 189.

(10) M. Şükrü Akkaya, a.g.e., s. 82.

(11) W. Ruben, *Buddhist Vakıfları hakkında*. Vakıflar Dergisi II. Çev.: Meliha Torkak. Ankara, 1942, s. 173-181.

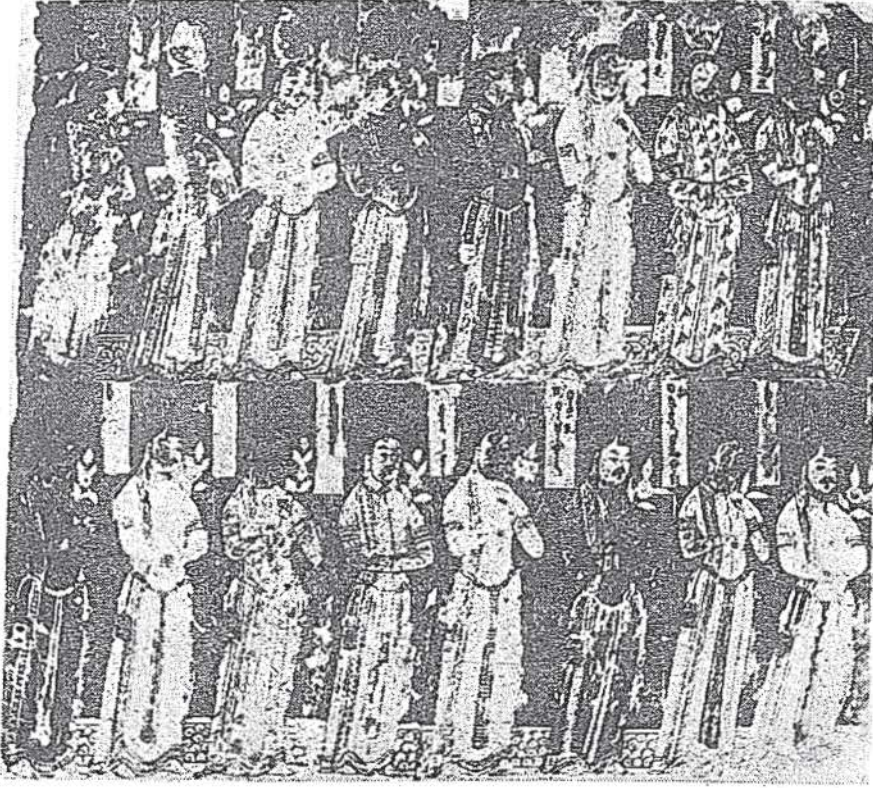
FAYDALANILAN DİĞER ESERLER:

R. Rahmeti Arat, *Uygurca yazmalar arasında*. Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi III, İstanbul, 1938, s. 101-112.

Annemarie von Gabain, *Das Uigurische Königreich von Chotscho*. Berlin, 1961.

L. Liğeti, *Bilinmiyen İç-Asya*. Çev.: Sadrettin Karatay. İstanbul, 1946.

H. Baki Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri üzerine mücmel bir etüd*, İstanbul, 1939.



Vakıf yapan Buda dinindeki Uygur Beyleri. Bazılarının adları: Toğrul, Tokul, Öğrüng Tokul, Barçuk Tarkan, Arslan Bilge. Turfan civarında Bezeklikte bulunan duvar resimlerinden olup, milâddan sonra 9-12. yüzyıla aittir.



Vakıf yapan bir Uygur Hanı. Adı: Tengriken İl Tutmuş Alp Arslan Uge Tarkan'dır. Milâddan sonra 8-11. yüzyıla aittir.

Handwritten text in Uygur script, likely a religious or legal document. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines. The script is dense and characteristic of the 12th-13th century Uygur alphabet. The document appears to be a vakfiye (charter) as mentioned in the caption below.

Şarkî Türkistan'da Turfan kazısında elde edilen tarihi vesikalardan, Buda dinindeki Türklere ait ve Uygur harfleriyle yazılmış bir Uygur vakfiyesi. Milâddan sonra 12-13. yüzyıla aittir.

